

وزارت علوم، تحقیقات و فناوری

دانشکده هنرهای تجسمی

پایان نامه تحصیلی جهت اخذ درجه کارشناسی ارشد

رشته تصویرسازی

عنوان بخش نظری

بررسی تصاویر چاپ سنگی در کتاب صدپند

استاد راهنما

دکتر جلال الدین سلطان کاشفی

عنوان بخش عملی

تصویرسازی ده حکایت از کتاب صدپند

نگارش و تمقیق

زهرا ضیایی

بهمن ۹۲

سپاسگزاری

از استاد گرامی‌ام جناب آقای دکتر جلال الدین سلطان کاشفی بسیار سپاسگزارم، چرا که بدون راهنمایی‌های ایشان تأمین این پایان‌نامه میسر نبود. همچنین از مدیر گروه محترم جناب آقای دکتر کامران افشار مهاجر که در مراحل مختلف تحقیق مرا یاری نموده‌اند، کمال تشکر را دارم و از آقای علی ابراهیمی نیز جهت راهنمایی در مراحل چاپ، تشکر و قدردانی می‌کنم.

اینجانب زهرا ضیایی اعلام می‌دارم که تمام فصلهای این پایان‌نامه و اجزاء مربوط به آن برای اولین بار (توسط اینجانب) انجام شده است. برداشت از نوشته‌ها، کتب، پایان‌نامه‌ها، اسناد، مدارک و تصاویر پژوهشگران حقیقی یا حقوقی (فارسی و غیرفارسی) با ذکر مأخذ کامل و به شیوه تحقیق علمی صورت گرفته است.

بدیهی است در صورتی که خلاف موارد فوق اثبات شود مسئولیت آن مستقیماً به عهده اینجانب خواهد بود.

امضاء تاریخ

بررسی تصاویر چاپ سنگی در کتاب صدپند

فهرست مطالب صفحه

VIII.....فهرست تصاویر

فصل اول: کلیات تحقیق..... ۱

۱-۱- پیشگفتار: تعاریف واژه‌ها..... ۲

۱-۱-۱- بررسی و ریشه‌یابی واژه‌های ضروری (Etymologie)..... ۲

۲-۱- مقدمه: روند شکل‌گیری پایان‌نامه..... ۴

۱-۲-۱- بیان مسئله..... ۴

۲-۲-۱- پیشینه‌ی تحقیق..... ۵

۳-۲-۱- اهمیت و ضرورت تحقیق..... ۹

۴-۲-۱- اهداف تحقیق..... ۱۰

۵-۲-۱- سؤالات تحقیق..... ۱۰

۶-۲-۱- فرضیه‌ی تحقیق..... ۱۰

۷-۲-۱- قلمرو زمانی تحقیق..... ۱۰

۸-۲-۱- روش تحقیق..... ۱۱

فصل دوم: پیشینه‌ی چاپ سنگی در بستر تاریخ..... ۱۲

۱-۲- پیشینه‌ی چاپ سنگی در جهان و روش بکارگیری آن..... ۱۳

۲-۲- چگونگی ورود چاپ سنگی به ایران در دوره‌ی قاجار..... ۱۵

۳-۲- چاپ سربی و مشخصات کتب چاپ‌شده به این شیوه..... ۱۷

۴-۲- دلایل شیوع چاپ سنگی و از میان‌رفتن چاپ سربی در ایران..... ۱۹

- ۲-۵- انواع چاپخانه‌های چاپ سنگی در ایران..... ۲۲
- ۲-۶- معرفی کتاب‌های چاپ شده در عهد قاجار به شیوه‌ی چاپ سنگی..... ۲۳
- فصل سوم: نظری به دیدگاه‌های اجتماعی، فرهنگی و زیبایی شناسی وقت و چگونگی بکارگیری چاپ سنگی به ویژه در چاپ و انتشار کتاب آموزشی صد پند..... ۴۳
- ۳-۱- اوضاع و شرایط اجتماعی، سیاسی، فرهنگی دوره‌ی قاجار..... ۴۴
- ۳-۱-۱- دوره‌ی سوم سلطنت قاجار: سلطنت مظفرالدین شاه، و توسعه کتاب‌های چاپ سنگی..... ۴۷
- ۳-۱-۲- بررسی اوضاع علوم، ادبیات و هنر در دوره‌ی سلطنت قاجار..... ۴۹
- ۳-۱-۲-۱- جنبش مشروطه و ادبیات کودکان و نوجوانان در آن زمان..... ۵۱
- ۳-۱-۲-۲- روند تغییر کتاب‌های کودکان و نوجوانان در عصر تجددخواهی و تبدیل آن به شیوه‌ی نوین..... ۵۳
- ۳-۱-۲-۳- ادبیات اندرزی: گونه‌ای از ادبیات مورد استفاده در کتاب چاپ سنگی صد پند..... ۵۴
- ۳-۱-۳- ترجمه، بازآفرینی و برگرفت از منابع خارجی در آن دوران..... ۵۵
- ۳-۱-۳-۱- ترجمه و تألیف کتاب‌های درسی: گونه‌ای از ادبیات اندرزی..... ۵۶
- ۳-۲- معرفی کتاب درسی مصور صد پند..... ۵۸
- ۳-۲-۱- پایه‌گذاران کتاب‌های درسی در دوره‌ی قاجار و مواد آموزشی آن‌ها..... ۵۹
- ۳-۲-۲- نخستین کتاب‌های درسی در آن زمان به روش چاپ سنگی..... ۶۲
- ۳-۲-۳- ازوپ، افسانه‌پرداز یونان باستان، به‌روایتی نویسنده‌ی احتمالی کتاب صد پند است..... ۶۵
- ۳-۳- زیبایی شناسی هنر قاجار و ویژگی‌های بصری آن..... ۶۸
- ۳-۳-۱- ویژگی‌های هنر ایرانی در عرصه‌ی کتاب‌آرایی..... ۷۱
- ۳-۳-۲- ترسیم عناصر و نشانه‌های فرهنگی قاجار در تصاویر کتب چاپ سنگی..... ۷۳

- ۳-۳-۳- مصورسازی کتاب کودکان و مشخصات آنها..... ۷۴
- ۳-۳-۳-۱- تصویرگری کتاب‌های درسی چاپ‌سنگی..... ۷۵
- ۳-۴-۳- طرزکار چاپ‌سنگی در ایران..... ۷۶
- ۳-۴-۱- شیوه‌ی استفاده از نسخه‌ی مادر در روش چاپ‌سنگی..... ۷۷
- ۳-۴-۲- نگاهی به محاسن و معایب چاپ‌سنگی..... ۷۹
- فصل چهارم: تجزیه و تحلیل تعدادی از تصاویر موجود در کتاب صدپند..... ۱۱۷
- ۴-۱- تحلیل صفحه‌ی عنوان..... ۱۱۹
- ۴-۲- تحلیل پند سوّم: مادر مقدسه..... ۱۲۱
- ۴-۳- پند پانزدهم: شاخه‌ی سبز..... ۱۲۳
- ۴-۴- پند چهل و هشتم: خرس..... ۱۲۵
- ۴-۵- پند پنجاه و نهم: نان..... ۱۲۷
- ۴-۶- پند شصت و نهم: آینه..... ۱۲۹
- ۴-۷- پند هشتاد و ششم: شکارچی و سگش..... ۱۳۱
- ۴-۸- پند نود و نه: تبسم مختصر..... ۱۳۳
- ۴-۹- تحلیل صفحه‌ی آخر..... ۱۳۵
- فصل پنجم: پاسخ به مجهولات (سؤالات و فرضیات تحقیق) و بیان یافته‌های پژوهش..... ۱۴۷
- ۵-۱- حاصل کلام..... ۱۴۸
- منابع و مأخذ..... ۱۵۱
- ضمائم تحقیق..... ۱۵۸

فهرست تصاویر

صفحه

- تصویر ۱- زنفلدر..... ۲۶
- تصویر ۲- سرلوح مختارنامه..... ۲۷
- تصویر ۳- قرآن (چاپ تبریز)..... ۲۸
- تصویر ۴- لیلی و مجنون..... ۲۹
- تصویر ۵- شاهنامه..... ۳۰
- تصویر ۶- شاهنامه..... ۳۱
- تصویر ۷- حمله‌ی حیدری..... ۳۲
- تصویر ۸- کلیات سعدی..... ۳۳
- تصویر ۹- الف لیله و لیله..... ۳۴
- تصویر ۱۰- خمسه نظامی..... ۳۵
- تصویر ۱۱- قانون نظام..... ۳۶
- تصویر ۱۲- کشته شدن مرحب خیری به دست حضرت علی..... ۳۷
- تصویر ۱۳- مقتل الحسین..... ۳۸
- تصویر ۱۴- پرندگان درخت..... ۳۹
- تصویر ۱۵- لالرخ..... ۴۰
- تصویر ۱۶- چهار فصل میکده..... ۴۱
- تصویر ۱۷- امیر ارسلان..... ۴۲

- تصویر ۱۸- مظفرالدین شاه..... ۸۱
- تصویر ۱۹- مظفرالدین شاه در فرنگ..... ۸۲
- تصویر ۲۰- روزنامه‌ی دولت علیّه ایران..... ۸۳
- تصویر ۲۱- تمثال مظفرالدین شاه قاجار..... ۸۴
- تصویر ۲۲- تصویری که تجددخواهان از یک مدرسه در ذهن داشتند..... ۸۵
- تصویر ۲۳- صفحه‌ی عنوان..... ۸۶
- تصویر ۲۴- فلک کردن یک دانش‌آموز در مکتب‌خانه..... ۸۷
- تصویر ۲۵- حسن رشیدیه..... ۸۸
- تصویر ۲۶- مفتاح الملک..... ۸۸
- تصویر ۲۷- یحیی دولت‌آبادی..... ۸۸
- تصویر ۲۸- طوبی آزموده..... ۸۸
- تصویر ۲۹- شاگردان مدرسه‌ی ایتم در عهد مظفرالدین شاه..... ۸۹
- تصویر ۳۰- تندیس ازوپ..... ۹۰
- تصویر ۳۱- گل‌های لوتوس..... ۹۱
- تصویر ۳۲- محاربه‌ی حضرت علی و مرحب خیبری..... ۹۲
- تصویر ۳۳- افتخارنامه‌ی حیدری..... ۹۳
- تصویر ۳۴- تقابل زیبایی (جوانی) و زشتی (پیری)..... ۹۴
- تصویر ۳۵- صحنه‌های احتضار و جان دادن..... ۹۵

- تصویر ۳۶- زاری کردن مجنون در عشق لیلی..... ۹۶
- تصویر ۳۷- انگشت تحیر..... ۹۷
- تصویر ۳۸- خسرو دیوزاد..... ۹۸
- تصویر ۳۹- کلیات سعدی..... ۹۹
- تصویر ۴۰- الف لیلہ و لیلہ..... ۱۰۰
- تصویر ۴۱- کلیلہ و دمنہ..... ۱۰۱
- تصویر ۴۲- پذیرایی از سعدی..... ۱۰۲
- تصویر ۴۳- سرگرم کردن خلیفہ ہارون الرشید..... ۱۰۳
- تصویر ۴۴- حضور دزد..... ۱۰۴
- تصویر ۴۵- میمون..... ۱۰۵
- تصویر ۴۶- شاہ زمان بہ خیانت ہمسرش پی می برد..... ۱۰۶
- تصویر ۴۷- بزم عروسی..... ۱۰۷
- تصویر ۴۸- وسایل حمل و نقل..... ۱۰۸
- تصویر ۴۹- یک رستوران..... ۱۰۹
- تصویر ۵۰- نانوائی..... ۱۱۰
- تصویر ۵۱- پسرہا در مکتب..... ۱۱۱
- تصویر ۵۲- نمایش صحنہ‌هایی از مرگ و جان کندن..... ۱۱۲
- تصویر ۵۳- نبرد مسلم با اہل کوفہ..... ۱۱۳

- تصویر ۵۴- علی در نزد پدر و مادر بسیار عزیز است..... ۱۱۴
- تصویر ۵۵- مراحل چاپ سنگی..... ۱۱۵
- تصویر ۵۶- بازار گاو..... ۱۱۶
- تصویر ۵۷- صفحه‌ی عنوان..... ۱۳۷
- تصویر ۵۸- صفحه‌ی اول..... ۱۳۸
- تصویر ۵۹- مادر مقدسه..... ۱۳۹
- تصویر ۶۰- شاخه‌ی سبز..... ۱۴۰
- تصویر ۶۱- خرس..... ۱۴۱
- تصویر ۶۲- نان..... ۱۴۲
- تصویر ۶۳- آینه..... ۱۴۳
- تصویر ۶۴- شکارچی و سگش..... ۱۴۴
- تصویر ۶۵- تبسم مختصر..... ۱۴۵
- تصویر ۶۶- صفحه‌ی آخر..... ۱۴۶

بام خدای بخشنده مهران

چکیده:

با پیدایش چاپ‌سنگی در ایران، روند چاپ و نشر کتاب بیش از گذشته مورد توجه و عنایت همگان قرار می‌گیرد و مروجان فرهنگ و هنر ایرانی به تولید و عرضه‌ی کتاب، و تصویرسازان ایرانی به نمایش تصاویر مرتبط با متن همت می‌گذارند. کتاب صدپند یکی از آن جمله کتاب‌های تصویرسازی شده در زمانه‌ی قاجار است که در عین حال، تاکنون مغفول مانده و کمتر توجهی به آن شده است؛ لذا هدف از نگارش این پایان‌نامه بررسی و مطالعه بر روی تصاویر کتاب صدپند و فضای تصویری حاکم در بکارگیری اصول و قواعد سنت والای نگارگری در ایران (تصرف در فرم، دوری از خلاء، حذف پرسپکتیو و ...) است، چرا که پژوهش جامعی در خصوص تصویرسازی‌های این کتاب صورت نگرفته است. معرفی تکنیک چاپ‌سنگی و تفاوت آن با چاپ سربی و بررسی تطبیقی تصاویر کتاب صدپند با ویژگی‌های فرهنگی دوره‌ی قاجار (در زمینه‌ی تصویرسازی) از اهداف دیگر این پایان‌نامه است.

از این رو سؤال اصلی این تحقیق، بررسی این موضوع مهم است که چه میزان تصاویر کتاب صدپند نگاهی به دیدگاه‌های اجتماعی وقت دارند و اینکه آیا این تصاویر منبع با ارزشی درباره‌ی عناصر فرهنگی دوره‌ی قاجار محسوب می‌شوند؟

این پایان‌نامه با ذکر این فرضیه پیش رفته است که اگر زیبایی‌شناسی هنر اسلامی در چارچوب چاپ‌های سنگی بکار رفته است پس به خوبی می‌توانیم وجوه اشتراک و افتراق آن را در قیاس با نگارگری جستجو نماییم.

در پایان، این تحقیق به این یافته‌ها و نتیجه رسیده که فرم در ارتباط با موضوع و محتوا است و به دلایل نبود رنگ و انحطاط هنر اسلامی در تصاویر چاپ‌سنگی پاسخ داده است.

این پایان‌نامه با رویکرد زیبایی‌شناسی هنر اسلامی به بررسی تصاویر کتاب مربوطه می‌پردازد، چرا که ارتباط مستقیم با نقاشی ایرانی و زیبایی‌شناسی مطروحه دارد. روش تحقیق در این پژوهش توصیفی-تحلیلی است و شیوه‌ی گردآوری منابع آن کتابخانه‌ای است.

واژگان کلیدی: دوره‌ی قاجار، چاپ سنگی، صدپند، تصویرسازی ایرانی، زیبایی‌شناسی هنر ایرانی - اسلامی

فصل اول: کلیات تحقیق

۱-۱- پیشگفتار: تعاریف واژه‌ها

کتاب‌نگاری در دوره‌ی قاجار طی دورانی طولانی با نگاه و سلیقه‌ای بزرگ‌سالانه به نیازهای مکتب‌خانه‌ها و مدارس می‌پرداخت که با حضور نقاشی اروپایی و فرارسیدن دوره‌ی معاصر در هنر و کتاب‌آرایی، تصویرگری از عرصه‌ی مطروحه فاصله گرفت و جای خود را بیشتر به دنیای کودکان داد و به مثابه‌ی فرآیندی در ارائه‌ی اطلاعات، افزایش جذابیت و کامل کردن اثربخشی متن در ادبیات گروه سنی مربوطه جای گرفت. صدپند یکی از آن جمله کتاب‌ها است و لازم به نظر می‌آید در باب آشنایی اولیه در قالبی کلی برای خوانندگان این پژوهش، تعریف شود:

۱-۱-۱- بررسی و ریشه‌یابی واژه‌های ضروری^۱:

نگاهی به تعریف واژه‌ی صدپند: میرزا علی‌اصغر خان پیشخدمت، صد حکایت اخلاقی را گردآوری و ترجمه کرد و در کتاب کوچک و پربرگی به نام صدپند منتشر ساخت. در صفحه‌ی عنوان کتاب آمده است: به جهت سال دوم مدارس ابتدایی، کتابیست اخلاقی مشتمل بر صد نصیحت و موعظه‌ی مفید، که گویی دانستن آن‌ها برای تربیت بهتر کودکان در آن زمانه لازم دانسته شده است. خواندن این کتاب بسیار مفید دانسته شده، چرا که سرشار از نتایج مستحسنة است، گویی پدر و مادری برای تربیت هرچه بهتر فرزندشان، روزانه مواردی را به وی گوشزد می‌کنند. این کتاب در دوره‌ی سلطنت مظفرالدین شاه^۲ قاجار و به دستور وی، ترجمه و تصویرسازی شده است.

از آنجایی که وصف تصاویر کتاب صدپند در هر فردی، نمونه‌ی روشن تفاوت ادراک و ساخت مفهوم زیبایی در میان افراد مختلف است و نظریه‌های به ظاهر جهان‌شمول درباره‌ی زیبایی یا مفهوم زیبایی نیز در هر تمدنی، مستقل از عوامل شکل‌گرفته‌ی فرهنگ آن تمدن نیست، این پایان‌نامه تحت عنوان بررسی تصاویر کتاب صدپند، با رویکرد زیبایی‌شناسی سعی در تفسیر و تأویل تصاویر آن دارد. از این جهت تعریفی کلی از رویکرد استفاده شده از آن، حائز اهمیت است.

تعریف زیبایی‌شناسی: زیبایی‌شناسی^۳ آن بخش از فلسفه است که به پژوهش مفهومی و نظری در زمینه‌ی هنر و تجربه‌ی زیبایی‌شناسی اختصاص دارد (لوینسون، ۱۳۸۷، ۹). در مجموع می‌توان اینگونه برداشت کرد که زیبایی‌شناسی در طول زمان همواره شکل‌های متفاوت و پیچیده‌ای به خود گرفته و این موضوع در آثار مختلف هنری قابل درک است، و قابلیت است برای درک بهتر اجسام، که باعث

^۱. Etymologie

^۲. Mozaffar al Din shah

^۳. Aesthetic experience

تغییر در نگرش می‌گردد و برخلاف علوم طبیعی، تأثیر عاطفی دارد. ارزش زیبایی‌شناسی یک فضا هنگامی قابل ادراک می‌شود که بتواند خود را به عنوان یک موجود مستقل از ذهن برای ناظر مطرح کرده و ذهن او را به فعالیت وا دارد.

بررسی واژه‌ی مکتب‌خانه: باید اذعان داشت که در این پژوهش هر کجا از مکتب سخن رانده شده است، منظور مکتب‌خانه است و نه مکتب^۴ هنری. واژه‌ی مکتب، واژه‌ای دو پهلو است؛ از یک نگاه، مکانی بوده که هنرمندان در آن دوره‌هم جمع می‌شدند و فعالیت هنری انجام می‌دادند. از نگاهی دیگر مکانی بوده جهت آموزش کودکان که از سده‌ی دوم هجری قمری جای خود را در جامعه باز کرده است. از آن جایی که بررسی کتاب صدپند، مورد بحث این پایان‌نامه است و این کتاب، کتابی آموزشی برای کودکان بوده است، لذا قصد ما از به‌کاربردن واژه‌ی مکتب، بُعد هنری آن نیست و تنها جنبه‌ی آموزشی آن مدنظر است.

نظام آموزشی در مکتب‌خانه به گونه‌ای بود که هرکس در هر سنی می‌توانست وارد آن شود و تا هر زمان که می‌خواست فرصت استفاده از مکتب‌خانه را داشته باشد. معلمان آن معمولاً از طریق مراکز دینی و یادگیری فقه و درس قرآن به نعمت سواد، دست یافته بودند و آنچه می‌دانستند با روش سنتی به کودکان و نوجوانان می‌آموختند. معمولاً دولت و سازمان‌های دولتی هیچ‌گونه نظارتی بر آن‌ها نداشتند و مواد درسی که بدون یک برنامه‌ی مدون تدریس می‌شد، عبارت بود از خواندن، نوشتن، حساب، خط، قرآن و صرف و نحو عربی. پس از آن، یک کتاب فارسی (معمولاً گلستان سعدی، کتاب جودی، خاله سوسکه، عاق والدین، ترسل) به کودکان آموزش داده می‌شد.

رفته‌رفته نظام آموزشی با تغییرات سیاسی-اجتماعی جامعه، دستخوش تغییر قرار می‌گرفت. از دوره‌ی صفویان، ابتدا در اصفهان و سپس در تبریز و سایر شهرهای بزرگ، مسیونرهای مذهبی اروپایی اقدام به دایر کردن آموزشگاه‌هایی به سبک غربی نمودند. این سیر آموزشی ادامه داشت تا دوره‌ی امیرکبیر که دارالفنون تاسیس شد و قانون شورای عالی فرهنگ جهت اداره‌ی امور کلیه‌ی مدارس تصویب شد. زمان مظفرالدین شاه بود که دبستان و دبیرستان در ایران گشایش یافت. گذر از مکتب‌خانه‌ها به مدارس، شاید یکی از موضوعات مهم در تاریخ مشروطیت ایران به شمار رود.

---

⁴. School

۱-۲- مقدمه: روند شکل‌گیری پایان‌نامه

با ورود صنعت چاپ‌سنگی به ایران در دوره‌ی قاجار و پس از گسترش کارگاه‌های چاپ مستقل از چاپخانه‌ی دربار، امکان نشر کتاب و دسترسی توده‌های مردم به ویژه کودکان به آن فراهم شد. چاپخانه‌ها کتاب‌هایی را برای کودکان منتشر می‌کردند؛ در این میان صدپند که در مدارس ابتدایی خوانده می‌شد جایگاه ویژه‌ای دارد به طوری که از نظر مردم‌شناختی ویژگی‌های فرهنگی آن دوره را به تصویر کشیده است و می‌توان از تصاویر آن به عنوان اسناد فرهنگ مادی و مفاهیم عامیانه‌ی آن عصر، سود برد.

شرح فصول در این پایان‌نامه به قرار زیر است:

فصل اول که کلیات تحقیق را دربرمی‌گیرد شامل پیشگفتار، مقدمه، بیان مسئله، پیشینه‌ی تحقیق، اهمیت و ضرورت تحقیق، اهداف تحقیق، سؤالات تحقیق، فرضیه‌ی تحقیق، قلمرو زمانی تحقیق و روش تحقیق می‌گردد. فصل دوم نگاهی تاریخی دارد و به معرفی پیشینه‌ی تاریخی چاپ‌سنگی در جهان و چگونگی ورود این فن به ایران عهد قاجار و همچنین معرفی کتاب‌های تصویرسازی شده در آن دوره می‌پردازد. در فصل سوم تلاش شده است دیدگاه‌های اجتماعی وقت با توجه به رویکرد زیبایی‌شناسی در قلمرو هنر اسلامی مورد بررسی قرار گیرد و در پایان به ذکر توضیحات ضروری در مورد بکارگیری تکنیک در چاپ‌سنگی پرداخته شده است.

فصل چهارم، تجزیه و تحلیل تعدادی از تصاویر موجود و فضای تصویری و ارتباط آن‌ها با یکدیگر در کتاب صدپند را، دربر می‌گیرد. این تجزیه و تحلیل مواردی از جمله بررسی موضوع، بررسی فرم و سود جستن از مرکب سیاه و سفید و احتمالاً تک فام^۵ در چاپ‌سنگی و ارتباط آن با موضوع و محتوای اثر را شامل می‌شود و در پایان، در فصل آخر (فصل پنجم) به مجهولات، سؤالات و فرضیات تحقیق پاسخ داده می‌شود و نتیجه و یافته‌های این پژوهش بیان می‌گردد.

۱-۲-۱- بیان مسئله:

با تأسیس نخستین چاپخانه‌ی سنگی در زمان سلطنت فتحعلی‌شاه قاجار و به حکم عباس میرزا نایب السلطنه، برای نخستین بار اطلاعات و دانش از انحصار کتابخانه‌ها خارج شد و از طریق چاپ و انتشار کتاب‌ها به شیوه‌ی نوین، تحوّل منحصربه‌فرد به وجود آمد.

⁵. Monochrome

صد و شانزده عنوان کتاب مصور چاپ سنگی از مجموعه‌ی سیصد و پنجاه و یک جلدی، در سی و چهار کتابخانه‌ی ایران و جهان دستاورد این پدیده است و کتاب صدپند یکی از آن کتاب‌های مصور موجود در ایران است. این کتاب مشتمل بر نوزده تصویر بوده که این پایان‌نامه به بررسی برخی از این تصاویر پرداخته است. تصاویر کتاب صدپند در خدمت محتوای آن، که حکایت‌های عامیانه است، نگاهی اجتماعی به احوال و زمانه‌ی قاجار دارد. بررسی پدیده‌ی چاپ سنگی و گسترش و نفوذ آن در سطح جامعه و در نهایت چگونگی ارتباط تصاویر صدپند با متن کتاب، همگی بخشی از گفتمان فرهنگی_هنری این پدیده‌ی نو ظهور در این پایان‌نامه است.

۱-۲-۲- پیشینه‌ی تحقیق:

اگر بخواهیم در مورد پیشینه‌ی این تحقیق سنخنی بگوییم متأسفانه تنها می‌توان گفت که تاکنون پژوهش‌های انجام شده در مورد سایر کتاب‌های مصور چاپ سنگی می‌باشد و پژوهش در مورد این کتاب همچنان مغفول مانده است، از این رو با توجه به تحقیقاتی که در این زمینه شکل گرفت، کتابی که بتواند در این زمینه راه‌گشا باشد یافت نشد. بررسی‌هایی که موجود است به پژوهش بر روی تصاویر کتاب‌های چاپ سنگی نظیر: هزارویک شب، عجایب‌المخلوقات قزوینی، چهل طوفان، شاهنامه‌های تصویرسازی شده و روزنامه‌های مصور چاپ سنگی در زمانه‌ی قاجار و یا مثلاً شمایل پیامبر(ص) در کتاب‌های چاپ سنگی در دوره‌ی قاجار بوده است و امید می‌رود که از این پس رجوع گسترده‌تری به این نسخه‌ها صورت گیرد.

از میان پژوهش‌های انجام شده در باب کتب چاپ سنگی و این تکنیک از چاپ در ایران عهد قاجار، می‌توان به موارد زیر اشاره کرد:

خانم المپیادا پاولونا شچگلوا در کتاب خود تحت عنوان «تاریخ چاپ سنگی در ایران»، ابتدا به بررسی آغاز چاپ سنگی در ایران و ایجاد نخستین چاپخانه‌های سنگی پرداخته، سپس چاپخانه‌های دولتی و خصوصی را از یکدیگر تفکیک کرده و هدف خود را از این عمل در دست نشان دادن فعالیت مؤسسه‌های دولتی و خصوصی در تهران و تبریز و نیز شهرهای دیگر می‌داند. وی در ادامه‌ی پژوهش خود را به سمت نمایانند روند ایجاد چاپ کتاب و ویژگی‌های آن، نمایانند کار چهره‌های فعال کار کتاب و روشن ساختن جایگاه چاپ سنگی در تاریخ فرهنگ ایران در این دوره پیش رانده است. در پایان با ذکر نام ناشران کتاب در چاپ سنگی ایران، نویسندگان و ویژگی‌های بصری و شیوه‌ی آرایش کتب چاپ سنگی کتاب خود را به اتمام رسانده است.

اورلیش مارزلف در کتاب خود با عنوان «تصویرسازی داستانی»، به پژوهش نوع ویژه‌ای از تصاویر و تصویرسازی در چاپ‌سنگی ایران پرداخته است. تصاویر آن شامل انواع کتاب‌های علمی، کتب درسی، سفرنامه‌ها، کتاب‌های تاریخی، ترجمه‌ی ادبیات اروپایی و همچنین تصاویر رجال در مطبوعات دوره‌ی قاجار می‌شود. اساس این پژوهش بر مبنای مطالعات میدانی و بررسی آثار مهم شکل‌گرفته و نتایج حاصل از آن به شیوه‌ای کم و بیش توصیفی ارائه گردیده است. در ادامه گونه‌شناسی کتاب‌های چاپ‌سنگی مصور، اعم از ادبیات کلاسیک فارسی، ادبیات مذهبی، حماسه‌های عاشقانه و داستان‌های عامیانه را مورد بررسی قرار داده است و در پایان هنرمندان فعال در فن تصویرسازی کتاب‌های چاپ‌سنگی و آثارشان را معرفی و ویژگی‌های منحصر به فرد تصویرسازی در کتاب‌های چاپ‌سنگی را برشمرده است.

ویلم فلور در مقاله‌ی خود تحت عنوان «نقاشی و نقاشان عصر قاجار»، به بررسی این موضوعات پرداخته است: معرفی نقاش به عنوان یک هنرمند طراح یا یک چهره‌پرداز؟ و اینکه نقاشان چگونه در آن عصر سازماندهی می‌شدند، سپس در پژوهش خود به شیوه‌های کار نقاشان پرداخته و وضعیت مکانی را که هنرمند در آن آثارش را خلق می‌کند شرح داده است و در پایان به ذکر این مسئله پرداخته است که نقاشان چه موضوعاتی را برای کشیدن بر می‌گزیدند و اطلاعاتی را درباره‌ی هنرمندان بزرگ منفرد به مخاطب خود عرضه می‌کند. وی هدف اصلی خود را از تهیه‌ی این پژوهش، پرتو افکندن بر روی نقاشی و نقاشان قاجاریه از منظری اجتماعی - اقتصادی بیان می‌دارد.

هاجر صمدی (۱۳۸۳) در پایان‌نامه‌ی خود تحت عنوان «نقاشی‌های چاپ‌سنگی: مضامین و الهامات»، به مطالعه‌ی نقاشی‌های چاپ‌سنگی (کتب چاپ‌سنگی مصور) پرداخته است. به این ترتیب که پس از تاریخچه‌ی چاپ در اروپا، کشورهای اسلامی و ایران و تعریف انواع چاپ، اندیشه‌ی نوجویی به عنوان انگیزه‌ی چاپ کتاب برای عوام بررسی شده، سپس به چاپ سربی و چاپ‌سنگی پرداخته و چاپ‌سنگی در ایران دوره‌ی قاجار با تمام خصوصیات آن اعم از تزئینات، تصویر، صفحه‌آرایی، موارد فنی، تصویرگران و گونه‌های مختلف این کتاب‌ها مورد بررسی قرار گرفته است و با جمع‌بندی خصوصیات این کتاب‌ها و تفاوت و شباهت بین آنها و دیگر رسانه‌های تصویری هم‌زمان، این تحقیق را به پایان رسانده است.

پیمان پناهی فرد (۱۳۹۰) در پایان‌نامه‌ای با نام «هزار و یک شب، هزار و یک جلوه تخیل (بررسی تطبیقی آثار صنایع‌الملک با آثار چاپ‌سنگی میرزا علی‌قلی خویی)»، در ابتدا به بررسی تاریخ قاجار در دوران ناصرالدین شاه پرداخته و در ادامه خواستگاه مدرنیته در ایران را مورد کنکاش قرار داده و

سپس به شرح مختصری از کتاب هزار و یک شب اشاره شده و دو هنرمند برجسته‌ی آن دوره، «ابوالحسن غفاری (صنیع الملک)» در مقام نقاش دربار و «میرزا علی‌قلی خویی» هنرمند آزاد آن عصر معرفی شده است. اصل این پژوهش، بررسی و تطبیق دوازده مجلس از نقاشی‌های صنیع‌الملک (نسخه‌ی ۱۲۶۲ه.ق)، با دوازده مجلس از میرزا علی‌قلی خویی (نسخه‌ی چاپ‌سنگی ۱۲۷۲ه.ق) از همان حکایات کتاب هزار و یک شب است. در تطبیق این مجالس از دو هنرمند هم‌عصر، هدف اصلی پژوهش و بررسی قوه‌ی تخیل دو هنرمند از متن یکسان می‌باشد که جدای از هم و در یک دوره‌ی نزدیک زمانی با دو شیوه‌ی متفاوت (نقاشی آبرنگ و چاپ‌سنگی) مصور شده است و اینکه مدرنیته و تجارب خود هنرمند تا چه میزان در خلق این آثار تأثیرگذار و دخیل بوده است؟ حاصل کلام این بررسی مواردی متفاوت و در برخی موارد نتایجی مشترک، از لحاظ عناصر بصری را در پی داشته است.

یاسمن رستم‌زاده خامنه (۱۳۸۷) در پایان‌نامه‌ی خود تحت عنوان «بررسی تصاویر موجودات غریب در چاپ‌سنگی قاجار» به بررسی تصاویر موجودات غریب در کتب چاپ‌سنگی دوره‌ی قاجار پرداخته است. برای این منظور، ابتدا تاریخ چاپ‌سنگی در اروپا و ایران و انواع چاپ در ایران مورد مطالعه قرار گرفته و سپس به چاپ‌سنگی، گونه‌های مختلف مصور آن و تصویرگران این کتاب‌ها پرداخته شده است. در پاره‌ای دیگر، نظری اجمالی به معرفی این موجودات (غریب) و کیفیت پدید آمدن آن داشته و در پایان کوتاه سخنی است از سه کتاب منتخب هزار و یک شب، اسکندرنامه و عجایب المخلوقات، چاپ‌سنگی و تحلیل تصاویری چند هم به لحاظ داستانی و هم بصری و محتوایی، این پایان‌نامه بیشتر به بررسی موجوداتی پرداخته است که با وجود ماهیت غیرواقعی تأثیر ماندگاری بر فرهنگ عامه و فرهنگ ادبی ایران داشته‌اند و وجود آن‌ها به زمان‌های بسیار کهن‌تری باز می‌گردد. در حقیقت نگارنده قصد داشته است که پیوندی ذهنی را به محک سنجش و تحقیق بیازماید، پیوندی میان داده‌های ادبی و فرهنگی و متأثر از پندارهای کهن.

محمدرضا شریف‌زاده (۱۳۸۶) در پایان‌نامه‌ای با نام «ویژگی‌های بصری کتب چاپ‌سنگی دوره‌ی قاجار»، تحقیق و پژوهش پیرامون هنر قاجاری را با مطالعه درباره‌ی هنر عکاسی و ورود آن به دربار قاجار آغاز کرده، در طی تحقیقات در این مورد و نیاز به شناختی از پیشینه‌ی هنر عکاسی به روش چاپ‌سنگی، هنر چهره‌نگاری درباری را مورد بررسی قرار داده است. در ادامه به جمع‌آوری تصاویر کتب چاپ‌سنگی از روی نسخه‌های اصلی موجود در کتابخانه‌ی ملی ایران روی آورده و از آن‌ها استفاده کرده است. سرانجام بر اساس تصاویر به دست آمده و اطلاعات گسترده‌ای که به مدد کتاب

ارزشمند «هنرمند ایرانی و مدرنیسم» نوشته‌ی دکتر کامران افشار مهاجر، کار تحقیق و پژوهش بر روی موضوع مطرح شده را به اتمام رسانیده است.

پانته‌آ کریمی (۱۳۷۷-۷۸) در پایان‌نامه‌اش تحت عنوان «بررسی عوامل بصری روزنامه‌های چاپ سنگی دوره‌ی قاجار» به این مهم سیده است که جامعه‌ی مدرن بی‌توجه به ساختارهای فرهنگی خود در گذشته و یافتن راه آینده کور عمل خواهد کرد. این پژوهش مشتمل بر چهار فصل بوده و شرح فصول آن عبارتند از: فصل اول، فضای هنری در دوره‌ی قاجار مشتمل بر چهار بخش که هر بخش بررسی هنر خاصی از این دوره است که در شیوه‌های چاپ و روزنامه‌نگاری زمان قاجار تأثیر مستقیم یا غیر مستقیم داشته است. فصل دوم، چاپ‌سنگی در ایران که به بررسی متداول‌ترین صورت چاپ در دوره‌ی قاجار می‌پردازد و شامل مختصری از تاریخچه، روش کار و چگونگی تصویرسازی و خوشنویسی در این شیوه‌ی چاپ می‌باشد. فصل سوم، با عنوان روزنامه‌های چاپ سنگی در دوره‌ی قاجار که در حقیقت فصلی است که روزنامه‌های متفاوت را که به عنوان الگو و نمونه‌ی نشر در آن مورد بررسی قرار گرفته‌اند را، معرفی می‌نماید که بسیاری از آن‌ها شاهدهی بر مدعی نگارنده‌ی این پایان‌نامه هستند همراه با تصاویر ارائه شده جهت توجیه و در حقیقت نزدیکی بین متن و تعبیر و تفاسیر نگاشته شده در این تحقیق است. فصل چهارم، کاربرد ارزش‌های بصری روزنامه‌های چاپ سنگی در گرافیک مطبوعاتی امروز ایران است. این فصل عموماً به بهره‌گیری و نحوه‌ی برخورد مؤثر (با دیدگاه زیبایی‌شناسی امروز) با پدیده‌ی چاپ در گذشته‌ی این حرفه در ایران است که به ظاهر علیرغم ناتوانی‌های حاصل از جبر زمان بسیار به سامان‌تر از نحوه‌ی تولید امروزی این آثار است.

ناهید کاظمی (۱۳۸۶) در پایان‌نامه‌ی خود با نام «بررسی پنج نسخه‌ی نظامی (چاپ‌سنگی) دوره‌ی قاجار»، با تأکید بر فضای هنری دوره‌ی قاجاریه به معرفی پنج نسخه‌ی چاپ‌سنگی که در بدو ورود چاپ‌سنگی به عنوان یک رسانه‌ی جدید در ایران، تصویرسازی شده می‌پردازد. سده‌ی سیزدهم هجری قمری از دوره‌های متکثر فرهنگی در ایران زمین به شمار می‌آید. در این دوره علاوه بر نگارگری، نقاشی رنگ و روغن، عکاسی و ... نمونه‌های بسیار درخشانی از طراحی و ترکیب‌بندی در قالب چاپ سنتی (لیتوگرافی) از ادبیات کهن این مرز و بوم به تولید و تصویر در آمده است. در پایان‌نامه تلاش شده با نگاهی کلی، پنج نسخه‌ی نظامی که در سده‌ی سیزدهم ه. ق کتابت و تصویرسازی شده معرفی گردد.

علی (آیدین) خانکشی‌پور (۱۳۸۸) در پایان‌نامه‌ی خود تحت عنوان «بررسی ویژگی‌های چاپ‌سنگی در بیان تخیل خلاق هنرمند (با مطالعه‌ی نسخه‌ی مصور هزار و یک شب به قلم میرزا علیقلی خویی،